

Význam placené práce v kontextu životního běhu mladých žen¹

Michaela Bartošová²

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, FSS MU, Brno

A Meaning of Paid Work in the Course of Life of Young Women. Declining fertility, childlessness or postponement of maternity is among other things interpreted as a consequence of work vs. care conflict, i.e. a conflict between paid employment and pay free work in the household, including the care for children. Women anticipate the perils and uncertainty that the long absence on the labour market due to maternity leave can bring. Family social politics that should support combination of the two spheres, or allow men to participate more in child care are not yet enforced in the context of Czech Republic. In terms of sociological theory, there is an absence of consent regarding the fact, whether social policies may actually have a significant impact on reproduction of women and men.

The article is based on qualitative research and deals with the given issue through perception of young Czech women who gave birth to their first child after reaching the age of thirty, or who still remain childless at this age. It does not primarily focus on how they reflect the harmonization of public and private sphere, but recognizes the value they attach to paid work during their life course and the connection to other events, especially when deciding about maternity. The analysis of interviews with these women unveiled, above all, the changing perception of work depending on age, age norms of maternity, (non)existence of a partner and maternity consideration. Conflict between paid work and maternity acquires various forms and the influence of inadequate support in the effort to combine the both spheres is noticeable only indirectly through the process of how women think about maternity as a transition that longitudinally and significantly affects other life spheres.

Sociológia 2011, Vol. 43 (No. 2: 158-182)

Key words: *work; care; maternity decision making; childlessness; women after thirty; social politics*

Úvod

V českém kontextu je odborníky kritizována absence koncepční a komplexní rodinné sociální politiky, která by umožnila ženám (a mužům) kombinovat práci a péči podle jejich vlastních představ a preferencí. (Saxonberg – Sirovátka 2007; Křížková – Dudová – Hašková – Maříková – Uhde 2008) Snižující se porodnost, odkládání mateřství do pozdějšího věku a s tím související zvyšování podílu celoživotně bezdětných žen může být, mimo jiné, výsledkem nekoncepční rodinné politiky, která není schopna udržovat a upevňovat pozici a jistoty žen na pracovním trhu i v období souběžné péče o děti a utvářet takové prostředí ve společnosti, které by vedlo k možnosti rovnoměrnějšího rozložení povinností mezi oběma pohlavími. Podle českých výzkumů (Höhne – Kuchařová – Svobodová – Šťastná – Žáčková 2010) jsou to právě ženy, které si jsou

¹ Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR – výzkumný záměr *Reprodukce a integrace společnosti* (MSM0021622408).

² Korešpondencia: Mgr. Michaela Bartošová, Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno, Česká republika. E-mail: bartosov@fss.muni.cz

silně vědomy zásahu rodičovství do své pracovní kariéry a jsou to také ženy, které vyjadřují větší nespokojenost s genderovým uspořádáním rolí v rodině vzhledem k péči o dítě a domácnost. Zastánkyněmi rovné dělby povinností v domácnosti je přes 90 % mladých, svobodných žen a „pouze“ 65 % svobodných mužů. (Ettlerová 2007) Podle výzkumu Křížkové a Haškové (2003) zažívají při snaze o sladění práce a rodiny největší problémy ženy a muži s dětmi v předškolním věku, kteří jsou nuceni hledat jiné než individuální nebo vnitřně rodinné strategie. Rozdělení práce a péče v rámci partnerské rodiny však zůstává strategií nejčastější.

Následující text se nezaměřuje primárně na problematiku sladění placené práce a péče o dítě, ale pomocí kvalitativního výzkumu se soustředí na významy, které placené práci přikládají mladé ženy v průběhu jejich životního běhu a v souvislosti s rozhodováním o mateřství. Cílem analýzy je postihnout dynamiku vztahu mezi životem a aspiracemi žen ve veřejné sféře a jejich očekáváním a plány ve sféře soukromé. Rozlišeno je pojmání práce v bezdětném období, kdy se ženy prozatím nechtěly realizovat jako matky a během rozhodování o mateřství, kdy již chtěly své mateřství naplnit, nebo se rozhodovaly, že jej dále odsunou.³ Konečně na příkladu „dobrovolně bezdětných žen“ bude ukázáno i specifické splývání práce a péče spíše než zvýraznění protikladu obou sfér.

Souvislost makrostrukturálních faktorů a reprodukčních plánů

Rozhodování žen o tom, zda mít či nemít děti, popřípadě kolik jich mít, je z pohledu některých teorií ovlivněno jednak vysoce kompetitivní povahou současného pracovního trhu (Beck 1992) a také nerovným rozdělením rolí mezi mužem a ženou v soukromé sféře a jejich nerovnými šancemi ve sféře veřejné. (McDonald 2000a, b) Sociální stát by měl prostřednictvím svých politik (rodinná politika, politika zaměstnanosti, politika rovných příležitostí, dostupnost pracovních pozic umožňujících kombinaci práce a rodičovství atp.) vytvářet prostředí umožňující a podporující rodičovství v podmínkách současné společnosti. Z hlediska sociologických teorií však existují nejméně dva odlišné pohledy na souvislost sociálně politických opatření a fertility. V prvním případě je odmítána výraznější spojitost mezi makrostrukturálními faktory (vlivem sociálních institucí a veřejných politik) a rozhodováním o rodičovství a je zdůrazňován vliv osoby – ženy a jejich individuálních záměrů, hodnot, motivací a odlišností od postojů a hodnot mužů. (Hakim 1998, 2000, 2002, 2006) Na základě kvalitativních i kvantitativních výzkumů rozlišila Hakimová tři skupiny žen. Zatímco pro první skupinu je prioritou rodinný život a výchova

³ Uvedeny jsou i některé příklady sladování práce a péče z období, kdy již žena dítě má. Nicméně touto fází se text zabývá jen okrajově, jeho jádrem je více souvislost mezi prací a rozhodováním o mateřství.

dětí, třetí skupina naopak upřednostňuje orientaci na život ve veřejné sféře (ať už v práci či jiných aktivitách). Nejvýše zastoupenou skupinou žen v populaci (v průměru 60 % žen oproti 20 % u obou zbývajících skupin) jsou ženy, které volí jak rodinu, tak zaměstnání a mají tedy největší zájem na sladění obou sfér. Skutečnost rozdílných preferencí znemožňuje sociálním politikám pokrýt požadavky všech žen – naopak, mohou být vůči jednotlivým typům žen v rozporu. Teorie Hakimové má rovněž sloužit k predikci reprodukčního chování: ženy orientované na práci volí častěji než jiné bezdětný život. S odlišnými preferencemi pak souvisí nejen rozhodnutí o bez/dětnosti, ale i například výběr určité profese. Autorka upozorňuje, že sladit práci ve veřejné sféře a péči v rodině u všech různorodých profesích je iluzí. Některé profese ze své podstaty neumožňují skloubení obojího, protože jsou příliš prostorově a časově náročné. Diskrepance mezi rozdílným postavením žen a mužů na pracovním trhu nemusí být proto dána diskriminací, ale skutečností, že některé typy žen si vybírají ta zaměstnání, jež lépe umožňují skloubit jejich rozdílné zájmy (rodinu a práci). (Hakim 2006)

Podle strukturalistických teorií, vyhraňujících se vůči Hakimové, není chování žen na trhu práce a v rozhodování o rodičovství dáno jednoduše jejich svobodnou volnou, ale „je reflexí způsobu, jakým ženy aktivně konstruují své pracovní biografie v termínech historicky dostupných možností a tlaků“. (Crompton – Harris 1998: 119) Ženy se orientují na to, co je pro ně reálně dostupné a přizpůsobují své aspirace a hodnoty očekávané pozici na trhu práce. McRae (2003) považuje za nejzásadnější slabinu preferenční teorie právě mylný předpoklad, podle kterého jsou ženy žijící v západních typech společností schopny činit autentické zaměstnanecké volby s vědomím, že jejich preference mohou být realizovány bez větších překážek. Schopnost překonávat nejrůznější překážky na pracovním trhu se podle McRae stále liší v závislosti na sociální struktuře / třídě a projevuje se odlišnými kvalifikacemi, sociálními sítěmi nebo příjmem. Preference hrají v rozhodování žen důležitou roli, ale pouze jako ze součástí jejich životního příběhu.

Ženy utvářejí své biografie v návaznosti na jejich uvědomované možnosti, přičemž tyto možnosti kulturně a historicky varíují. Národní variace v postojích žen jsou spojeny s rozdílným chováním ve sféře dělby práce v rámci domácností. Zaměstnanecká struktura hraje důležitou roli v utváření více či méně stereotypizovaných genderových identit. Pracovní zkušenosti stimulují změny nejen v placeném zaměstnání, ale i ve sféře neplacené práce v domácnosti, kde může docházet k opakovanému vyjednávání dělby rolí. (Crompton – Harris 1997) Příležitosti nebo bariéry ovlivňující zaměstnanecké volby žen se mohou navíc měnit v průběhu životního běhu. (Bruegel 1996) Tyto volby mohou být ovlivněny diskriminujícími praktikami na pracovním trhu, preferencemi zaměstnavatelů, zodpovědností vůči rodinným závazkům a institucionálními

systemy sociálního státu, které mohou přispívat k participaci žen na pracovním trhu, nebo ji naopak blokovat. (Ginn – Street – Arber 2001)

Jak ukázaly Casey a Alach (2004), nemusí však být preference určitého životního stylu, respektive určité pracovní pozice diktována konvenčním očekáváním primárního závazku ženy vůči rodině a dětem nebo její konformitou s pozicí „vedlejší přispěvatelky“ do rodinného rozpočtu. Na základě kvalitativních rozhovorů se ženami zaměstnanými v dočasných pracovních pozicích (na dobu určitou) zjistily, že většina z těchto žen, aniž by byla jiným způsobem finančně zajištěná, tento typ práce sama vyhledávala. V jejich výpovědích byly konvenční ekonomické předpoklady zaměstnaneckého chování a tradičních trajektorií ženských životních drah aktivně zpochybňovány. Preference ekonomického aspektu práce byla nahrazená příklonem k subjektivnímu pocitu životní pohody a kvality života v kulturních termínech. Péče o děti a jiné rodinné povinnosti jako očekávané překážky standardní participace ženy na pracovním trhu byly zmiňovány pouze několika málo ženami. Na příkladu životního stylu sledovaných žen autorky ukázaly, že k rozvinutí konfliktu mezi placenou prací a péčí nemusí vůbec dojít, protože ani jedna z těchto sfér nefiguruje na předních místech hodnotového žebříčku. Představa životních sfér a hodnot uspořádaných do jasně strukturované hierarchie byla nahrazována příklonem k pojetí života jako více-dimenzionálního projektu („multi-active live“).

Výzkum prvorodiček a bezdětných žen po třicítce

Následující text vychází z analýzy kvalitativního výzkumu a neklade si proto za cíl ověřit některou z výše nastíněných teorií. Detailněji se zaměřuje pouze na jeden z aspektů popsané problematiky, a to na význam placené práce v průběhu životního běhu a v souvislosti s úvahami o mateřství. Výzkum se inspiroje předloženými teoriemi a je veden otázkou, zdali a do jaké míry se význam přiznávaný placené práci v průběhu času mění, jak jsou tyto významy konstruovány v souvislosti s ostatními životními aktivitami a konečně, jak je placená práce zvýznamňována v průběhu rozhodování o mateřství. V analýze sledují, jak se v uvažování sledovaných žen promítá vliv sociální politiky a institucí, respektive existující možnosti ve sladění zaměstnání a péče o dítě, ale také například kulturní normy a hodnoty související s mateřstvím.

Výzkum proběhl v letech 2005 – 2008 s tematickým zaměřením na životní dráhy a reprodukční strategie žen starších třiceti let. Sběr a analýza dat korespondovaly s konstruktivistickou verzí zakotvené teorie. (Charmaz 2006) Data byla sesbírána pomocí hloubkových, nestandardizovaných rozhovorů s celkem 35 ženami. V prvním případě šlo o 20 matek, které porodily své první

dítě po třicítce, ve druhém o 15 bezdětných žen stejného věku^{4, 5}. Účastnice výzkumu byly kontaktovány v rámci sociálních sítí výzkumnice a následně technikou sněhové koule. Mezi konverzačními partnerkami převažují ženy s vyšším vzděláním (20 vysokošolaček, 13 SŠ vzdělání s maturitou a 2 vyučené), což je dáno možnostmi výzkumnice a jejich sociálních sítí a menší ochotou žen s nižším vzděláním k účasti na těchto typech výzkumů.

Rozhovory byly se souhlasem konverzačních partnerek⁶ nahrány na diktafon, doslovně přepsány a analyzovány s pomocí programu Atlas.ti (délka rozhovorů se pohybovala v rozmezí od 40 minut do dvou hodin). Průběh analýzy dat probíhal metodou konstantního srovnávání, identifikací kategorií – jejich vlastností a dimenzí, trojím typem kódování (otevřeným, axiálním a selektivním) s cílem uspořádat je do souborů a rodin kódů. (Strauss – Corbin 1999)

Přestože výzkum nebyl primárně orientován na pracovní kariéry sledovaných žen, placená práce významně strukturovala jejich biografie a přímo i nepřímo ovlivňovala jejich úvahy o mateřství. Během analýzy byly rozlišeny různé dimenze placené práce („práce jako zvyk“, „práce jako rutina“, „práce jako emancipace“ atd.), jejichž význam a obsah byl dále zkoumán a dáván do souvislosti s ostatními životními aktivitami. V následujícím textu ukazují na jednu stranu to, jakým způsobem se význam placené práce v průběhu životního běhu a v kontextu jiných životních sfér mění a jak je konstruován a vyjednáván v kontextu existujících možností harmonizace veřejné a soukromé sféry.

Práce v období nové životní fáze

Podle některých autorů, jež se věnují teoriím a výzkumu životního běhu, dochází od šedesátých let minulého století k jeho postupné destandardizaci. (du Bois-Reymond 1998; Elchardus – Smits 2006; Vinken 2007) Kromě rozvolňování přechodů mezi jednotlivými životními fázemi a jejich zvrátitelností (mohou se vracet nebo nepřijít vůbec) se mluví také o vynořování nové životní etapy (post-adolescence, pozdní mladost nebo mladá dospělost). Ta je vsunována mezi období dospívání a dospělost a vyznačuje se absencí některých znaků dříve spojovaných s dospělostí – manželstvím a rodičovstvím. Podobné změny v životních drahách jsou od devadesátých let indikovány i v českém prostředí. (Např. Tomášek 2006)

⁴ Bezdětnost nebo mateřství v tomto věku přitom nesměly být zapříčiněny biologickými bariérami plodnosti (neplodností, dlouhodobou nemocí atp.).

⁵ Prožitek bezdětnosti nebo mateřství mohl ovlivnit způsob výpovědi žen, a to především v případě retrospektivního pohledu matek: vyprávění akterek nelze v tomto případě chápat jako reflexi toho, co se skutečně odehrálo, ale jako způsob, jakým svoji minulost aktuálně konstruují. Zpětná rekonstrukce událostí a minulých zkušeností je ovlivněna situací, ve které se žena právě nachází. (Sandelowski – Holditch-Davis – Harris 1990) Zatímco nechtěně bezdětné ženy se ocitají tváří v tvář zvyšujícímu se věku a mateřské touze a tuto situaci jsou nucené aktuálně řešit, jiné ženy, které mohly projít podobným obdobím v minulosti, na něj vzpomínají už jen z pozice aktuálně prožívaného mateřství. I navzdory této skutečnosti je na obě skupiny žen ve výzkumu nahlíženo jako na celek, což je umožněno podobností jejich životních příběhů.

⁶ Účastnice výzkumu jsou v textu uvedeny pod přezdívkami.

Většina žen, které se zúčastnily výzkumu, prošly v dospělosti fází, kdy zůstávaly z vlastního rozhodnutí nebo vlivem okolností bezdětné (přestože některé byly vdané). Hranice tohoto období přitom nelze obecněji definovat: zatímco některé vstoupily po dosažení třiceti let do mateřské fáze, jiné zůstaly více či méně dobrovolně bezdětné. U mnohých z nich lze však odlišit období, kdy o mateřství sice přemýšlely, ale pouze jako o budoucím plánu a následující fázi, kdy již začaly svou bezdětnost aktuálně řešit (staly se matkami, začaly intenzivně hledat partnera, se kterým by měly dítě, rozhodly se mateřství dále odložit). V období, kdy realizace mateřství byla odsouvána do budoucna, byla práce důležitou životních náplní. Významy, které ženy svému zaměstnání přikládaly, se však mohly lišit.

Práce jako způsob emancipace

Některé ženy nepokračovaly studiem na střední nebo vysoké škole a začaly brzy pracovat, mimo jiné i proto, aby se osamostatnily od rodičů. Práce jim umožnila najít si vlastní bydlení a zbavit se finanční závislosti na rodičích:

Dodělávala jsem střední a na výšku jsem pak nešla, protože jsem nevěděla, co by mě bavilo, taky jsem si říkala, že na to nemám ... a hlavně jsem se chtěla nějak odtrhnout, chtěla jsem být nezávislá, prostě odešla jsem od rodičů do Brna, tam jsem pracovala ... dělala jsem kancelářskou práci, která mě moc nebavila.

Veronika, 31 let, bezdětná, středoškolské vzdělání.

Nástup do zaměstnání má spíše utilitární charakter, primární je finanční zájem související s možností sebezabezpečení. Další aspekty zaměstnání, jako je například osobní uspokojení z práce, se stávají podružnými, i když zároveň nejsou vyloučeny. Nicméně právě ty ženy, které začaly pracovat primárně z důvodu osamostatnění se od rodičů, své zaměstnání po čase změnily a začaly hledat jinou práci, která by je nejenom živila, ale také osobně naplňovala. Některé z nich si také různými způsoby (rekvalifikační kurzy, studium střední nebo vysoké školy) doplnily studium již při zaměstnání, čímž se jim otevřely nové profesní možnosti a zvýšila se pravděpodobnost statusové i prostorové mobility. K návratu do vzdělávacího procesu či ke změně profese u nich dochází v relativně pozdním věku (okolo třiceti let), což implikuje posun i v jiných životních oblastech a při rozhodování o mateřství. Odklon od vrstevnic probíhá různým způsobem: jednak z hlediska strukturační a vyplnění času, ale také v rovině identity. Často se totiž ocitají v kolektivu mladších žen (a mužů), s nimiž pak přirozeně sjednocují své zájmy a hodnoty. K práci jako zdroji osobního naplnění a seberealizace se dostávají v jiném věku a jiným způsobem než jejich vrstevnice a shodou dalších životních okolností (především absencí

dlouhodobého partnera) u nich dochází i k odlišnému časování a plánování mateřství.

Důsledkem vyvázání z tradičních lokálních a rodinných vazeb začali být jedinci schopni významněji ovlivňovat konstrukci své vlastní biografie. (Giddens 1992; Beck 1992) Některé životní tranzice proto mohou být oddalovány, období mezi nimi se prodlužuje, nebo věkově významněji varíují. Někteří autoři mluví v souvislosti se současným životním během o tzv. jojo efektu („yo-yo-ization of life course“) – v průběhu celé biografie dochází ke kombinaci různých rolí, tedy i těch, které se dříve vázaly jen k určité životní fázi. (du Bois-Reymond 1998; Elchardus – Smits 2006; Vinken 2007) Na životním běhu zmíněných konverzačních partnerek je patrný důsledek jo-jo efektu, kdy odsunutí jedné životní fáze nebo návrat k ní (zde na příkladu vzdělání) má za důsledek odklad dalších fází (manželství, rodičovství) a tedy odklon od „normálního“ životního běhu nebo jeho narušení.

Poněkud odlišný způsob práce jako prostředku emancipace, osamostatnění se a dosažení nezávislosti se projevil také ve výpovědích o důležitosti vlastního bydlení. Pro mnohé ženy bylo před samotným vstupem do mateřské fáze zásadní vydělat si na vlastní byt. Potřeba samostatného prostorového zabezpečení před rozhodnutím stát se matkou byla pro mnohé z nich klíčová. Ne vždy je však tato potřeba nutně spojována s přípravou na mateřství, často jde pouze o jeden ze znaků této životní fáze, který je materiálním potvrzením schopnosti žít samostatně a nezávisle:

...a chtěla jsem si ten byt pořídit sama, hodně jsem ho chtěla, já nevím proč, ale prostě chtěla jsem si ho pořídit sama, bez partnera, prostě abych ten byt měla, strašně jsem na tom lpěla a obětovala jsem tomu cokoliv.

Kája, 33 let při narození 1. dítěte, středoškolské vzdělání.

Přestože je samostatné bydlení asociováno s nezávislostí, redukcí povinností, možností věnovat se ve zvýšené míře kariéře a svobodou v rozhodování, jak trávit volný čas (Jamieson – Morgan – Crow – Allan 2006), podle řady zahraničních studií zaměřených na samostatně žijící ženy v produktivním věku (mladé, bezdětné, dosud nesezdané) jde u nich více o souhrn nepříznivých okolností a nutnost než touhu po tomto způsobu života. (Chandler 1991; Gordon 1994; Sharp – Ganong 2007) Pozitivní vnímání samostatného bydlení může být významně ovlivněno věkem. Lewis (2005) identifikovala kladné hodnocení tohoto způsobu bydlení zejména u mladších žen jako vyjádření emocionální, finanční a prostorové nezávislosti na rodičích. Samostatné bydlení se stává součástí životního stylu, ale pouze v životní fázi, která není spojována s rodinou a dětmi. Staršími ženami (třicet a více let) již takto pozitivně označováno nebylo.

V českém kontextu se tímto tématem zabýval Tomášek (2006), který u mladých singles (mužů i žen) naopak popisuje jejich touhu po bydlení v jednočlenné domácnosti. Zejména u žen ji vysvětluje jako snahu vyhnout se genderově nevyrovnanému uspořádání domácnosti (ať již zakoušeného v dětství, v rámci primární rodiny nebo v dospělosti, ve zkušenosti s vlastním partnerem). Potřeba mladých singles zajistit si vlastní, samostatné bydlení může být dána jednak nárůstem svobody a možností po roce 1989, ale také prosazováním tzv. individualizačního habitu, který má zdroj ve způsobu života v reálném socialismu (důraz na tradiční dělení genderových rolí a zároveň vysoká míra rozvodovosti). (Tomášek 2006; Bartošová 2009)

Pro konverzační partnerky v mém výzkumu znamenalo samostatné bydlení potvrzení vlastní schopnosti nezávislého života (na rodičích, na partnerovi) i výraz nutnosti spolehnout se pouze na své vlastní zdroje a příjmy. Ve shodě s výzkumem Lewis (2005) však byl tento způsob bydlení upřednostňován jen do doby, než ženy začaly toužit po rodině a dětech. Rodina je ve výpovědích konverzačních partnerek stále významným způsobem zobrazována jako společné bydlení s partnerem (manželem) a dětmi v jedné domácnosti. (Viz také Hašková – Zamykalová 2006)

Práce jako zdroj financování jiných aktivit

Zatímco pro některé konverzační partnerky byla práce v určité fázi života jednou z jejich hlavních aktivit, pro jiné ženy byla prostředkem, jak se realizovat ve sféře volného času. Zejména ženy s nižším vzděláním, pro které byla profese spíše zdrojem příjmu než osobního uspokojení, se v určitém období zaměřily na volnočasové aktivity, které u nich hrály podobnou (seberealizační) roli jako u jiných žen jejich zaměstnání. Sandra – pokladní v supermarketu – vyličila své zaměstnání jako velmi časově náročné, neuspokojivé, únavné, nejisté. Přesto však kladně hodnotila období, kdy se mohla věnovat jiným aktivitám, než je mateřství:

...abych vám řekla pravdu, tak jako každá mladá holka uvažuje ve dvaceti, že se vdá a bude mít dítě, to bylo třeba v mém případě, a pak se vlastně stalo, že najednou to přešlo, ta horečka, být prostě vdaná a mít děti, protože je třeba taky něco hezkého zažít.

Sandra, 34 let při narození 1. dítěte, vyučená.

Práce ji umožnila financovat například dovolené s přáteli, na které měla vzhledem ke své bezdětnosti také dostatek času. Podobný význam práce zdůrazňovaly i jiné konverzační partnerky, pro které byla jejich profese způsobem seberealizace, ale ne jediným. Díky práci mohly uskutečňovat i volnočasové aktivity, které tvořily další důležitou náplň jejich času:

Kromě práce, která mě bavila a neměla jsem důvod opouštět ji, třeba že bych odešla na mateřskou, prostě tou prací si člověk vydělal na koníčky, o víkendech, o dovolené, zase prostě nějaká jiná zábava. Tak mě to naplňovalo, uspokojovalo, že jsem necítila ještě potřebu být doma s dítětem...

Kamila, 33 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Oddalování mateřské fáze v případě těchto žen souvisí více se zaměřením na volnočasové aktivity než na jejich zaměstnání. Přestože zaměstnání věnují v bezdětném období velkou část svého času podobně jako jiné konverzační partnerky, seberealizační potenciál spatřují spíš ve sféře volného času.

Práce jako seberealizace a vyplnění času

Pro většinu žen ve výzkumu, o něco výrazněji pro vysokoškolsky vzdělané konverzační partnerky znamenala práce v tomto období jeden z důležitých zdrojů seberealizace. Zejména vysokoškolačkám se poprvé naskytla příležitost zúročit dlouholetá studia a vyzkoušet si práci v oboru, který si zvolily. Fáze zaměstnání přichází téměř automaticky po fázi vzdělání, jiná možnost nebývá zvažována. Z některých výpovědí je zřejmé, že získání pracovních návyků po dokončení školy je chápáno téměř jako povinnost. Práce se pak pro mnohé z žen stává jednou z hlavních životních náplní a často jí obětují veškerý svůj čas:

Dalo by se říct, že moje práce byla taková dost výrazná kariéra, protože jsem se setkávala se spoustou lidí z odborné sféry a byla jsem pro ně hvězda a rozhodně mě to vždycky bavilo – ze začátku jsem byla hroznej workoholik. Bylo to šílený, byla jsem v práci 11 hodin a možná mě to svým způsobem ty vztahy taky trochu kazilo ... je fakt, že od těch 25 do 29 by mě bylo hodně líto, kdybych musela opustit ten svůj ouřad...

Evelína, 34 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Přestože Evelína nazývá svou práci „kariérou“, v další výpovědi zároveň toto označení zpochybňuje a vysvětluje:

...nejsem typ, který si zakládá na svojí kariéře, spíš jsem to dělala strašně nevypočítavě, že jsem tam trávila ty přesčasy, aniž by to bylo nutný, ne že by je někdo platil, spíš to byla moje zodpovědnost vůči klientům...

Maximální nasazení v práci v této fázi života u některých konverzačních partnerek mělo patrně příčinu i v životním stylu singles. Chybějící dlouhodobý a perspektivní vztah a vidina brzkého založení rodiny umožňují věnovat pracovní

sféře nebývale velký prostor⁷. K absenci jiného způsobu seberealizace mimo oblast práce se přidružují také vysoké nároky zaměstnavatele, ale i entuziasmus mladých žen k práci. Přestože řada z nich získala ve svém oboru mnoho hodnotných zkušeností, dosáhla vyšších pracovních pozic a zajistila si vysoké příjmy, necharakterizují samy toto období jako prvoplánové budování kariéry:

...dalo by se říct, že jsem dělala kariéru, ale ne kvůli kariéře, ale spíš, abych ten čas nějak vyplnila. A ty roky běžely a ani mi to nepřišlo.

Markéta, 38 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Konverzační partnerky na jednu stranu používají výraz „kariéra“ jako výstižný pro životní styl této etapy, zároveň odmítají připustit, že by tento způsob života volily zcela dobrovolně nebo vědomě. Smysl práce jako činnosti, která člověka naplňuje a uspokojuje, se prolíná s prací jako vyplněním prázdného prostoru, který by mohl být naplněn něčím jiným, například rodinným životem. Budování kariéry jako legitimní životní náplně ženy je možné pouze v určitém období, které ohraničují věkové normy mateřství, jak bude ukázáno v další kapitole. Pojem kariéra v sobě zahrnuje konotace kontinuity a vzestupnosti, což vysvětluje, proč se ženy zdráhají takto jednoznačně definovat svou práci. Většina z nich totiž počítá s obdobím rodičovské dovolené, která v českém kontextu znamená často dlouhodobé a tedy i zásadní přerušení pracovního procesu. Pravděpodobně i z tohoto důvodu má proto použití slova kariéra v rozhovorech pejorativní nádech ve snaze se od něj distancovat⁸. Kariéra je totiž stále chápána jako protiklad mateřství, což však pouze odráží reálné možnosti žen ve skloubení zaměstnání a rodiny.

Dlouhodobé pracovní kariéry v kontextu rozhodování o mateřství

Západní model mateřství spatřuje naplnění ženy skrze její potřebu poskytovat péči svým dětem, ale zároveň se rozvíjet jako nezávislý jedinec prostřednictvím kariéry, kterou si sama zvolila. (Castles 2003; Bernardi 2005; Guendouzi 2006) Současně by žena měla být připravená a přístupná vykonávat své mateřství jako primární pečovatelka o dítě (intensive mothering practices). (Arendell 1999) Přestože ženy již dávno vstoupily na trh práce, je ženství stále významným způsobem konstruováno skrze péči a odpovědnost za vztahy. Ženy jsou považovány za zodpovědné za rodinný život a rodičovství ve vyšší míře

⁷ Podle kvantitativního výzkumu Ettlerové (2007) třetina dotázaných svobodných jedinců ve starší věkové kategorii 25-29 let se nedokázala ubránit tomu, aby práce ovlivňovala jejich soukromí. Pro každého třináctého respondenta byla práce natolik důležitá, že jí svůj soukromý život i podřizovali. V obou případech šlo častěji o vysokoškolsky vzdělané respondenty.

⁸ Někteří autoři (Byrne 2003, Macvarish 2006) upozorňují, že zejména mladí, bezdětní singles se zdráhají označovat svou práci v termínech kariéry a závazku, aby se tím vyhnuli stigmatizaci sama sebe jako těch, kteří dávají přednost práci před rodinou.

než muži, bez ohledu na obecné usilování o genderovou rovnost i bez ohledu na zlepšování veřejné péče o malé děti. (Elvin-Nowak – Thomsson 2001)

Český kontext se navíc liší od západoevropských zemí nedostatečnou podporou genderové rovnosti a nedostatkem veřejných zařízení pro předškolní děti. Po roce 1989 bylo rodinnou sociální politikou podpořeno přenesení péče o děti do rodin⁹ (re-familializace) a v podmínkách tržně fungující společnosti posílen socialistický model familialismu. (Sirovátka – Bartáková 2008) Podle Saxonberga a Sirovátky (2007) se situace v České republice postupně posunula od socialistického modelu „genderované de-familializace“, kdy ženy pracovaly, ale nebudovaly kariéru, ke konzervativnější cestě „re-familializace“, kdy se neočekává, že ženy budou při souběžné péči o malé dítě pracovat, ale jsou podněcovány k opuštění veškerých kariérních aspirací a odchodu do soukromé sféry po dobu, kdy je dítě malé. Neochota žen podřídit se tomuto modelu může mít za následek odsunutí jejich reprodukčních plánů nebo jejich změnu.

V době, kdy většina žen zahrnutých do výzkumu začala uvažovat o rozhodnutí stát se matkou, měla již za sebou dlouhodobější pracovní zkušenost. Z hlediska reprodukčních strategií je možné je rozlišit na 1. ženy, které dítě chtěly, ale nemohly je mít z důvodu absence partnera, 2. ženy, které mateřství dále odkládaly na vhodnější dobu, 3. ženy, které si nebyly jisté, zda mít či nemít dítě a 4. ženy, které se rozhodovaly zůstat bezdětné. (Blíže viz Bartošová 2009) Následující podkapitoly budou věnovány prvním dvěma skupinám žen, které se matkou stát chtěly. V jejich uvažování o mateřství hraje práce významnou roli.

Práce jako rutina a náhražka

Zejména ženy, které v určité fázi svého života začaly intenzivně toužit po dítěti, označovaly svou práci s přibývajícím věkem za stále více rutinní, nudnou, neuspokojující:

...i v té práci, ke konci, jsem si říkala, že už nic nemá smysl. Vůbec. Nějaké jednání se zákazníkem, k čemu. Já už jsem byla vůbec naštvaná na to zaměstnání a nažhavená, že musím tu změnu udělat, věnovat se partnerovi a doufat tedy, že se nám zdaří (mít dítě – pozn. autorky).

Markéta, 38 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Pokud jsou vnímány pozitivní aspekty práce, není důvod uvažovat nad alternativami, ve chvíli, kdy práce dlouhodoběji vyplňuje veškerý denní čas, zasahuje do ostatních životních sfér a je zdrojem únavy a vyčerpání, může být

⁹ Institucionální péče o nejmenší děti (do 3 let věku) ustupuje od počátku 90. let do pozadí ve prospěch rodičovské péče. Vlivem hodnotových i demografických změn se téměř patnáct set jeslí na konci 80. let 20. století do dnešní doby zredukovalo na zhruba 50 zařízení. (Höhne 2008)

vnímána jako neplnohodnotná náhrada neexistujícího partnerského nebo rodinného života:

Byla jsem si vědomá, že práci věnuju až moc, a vlastně si tím něco nahrazuju. Takže najednou jsem byla ráda, že nemám čas držet vikendy a nepracovat od rána do večera. Prostě přijít z práce a jít si zaběhat. Žila jsem tak často prací, že jsem si nahrazovala to, co mi chybělo. Ne že bych si to nemohla přiznat. Já jsem si to klidně přiznala, když ta věc (partner a rodina – pozn. autorky) nebyla, tak jsem si to nahrazovala vědomě.

Dagmar, 34 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Především zvyšující se věk a vědomí věkových hranic reprodukčního období vedlo ženy k odmítavému postoji vůči zaměstnání a upřednostňování mateřství jako nejdůležitější životní sféry. Zásadní roli zde sehrávají věkové normy mateřství – společností sdílené představy o nejvhodnějším věku pro mateřství a o věkových hranicích mateřství. Jejich vliv je ve výpovědích žen patrný, a to i přesto, že definice těchto limitů je značně fluidní. (Bartošová – Slepíčková 2008) Právě předjímání mateřské fáze a věkových norem mateřství může způsobovat nespokojenost v zaměstnání a touhu po změně, a to zejména tehdy, když žena nemá dlouhodobého partnera a tedy vidinu, že svoji mateřskou touhu v budoucnosti naplní. Nespokojenost a nenaplnění v oblasti partnerského a rodinného života se odráží i ve sféře práce a zviditelňuje její negativní aspekty, které jiná skupina žen takto vnímat nemusí (viz další kapitola). Odchod na rodičovskou dovolenou může být definován také jako možnost „zbavit“ se nespokojivé práce:

Měla jsem práci, která už mě pomalu přestávala bavit, takže kdybych neotěhotněla v té době, tak změním práci, protože já jsem tam, kde jsem pracovala, už mě to neuspokojovalo a chtěla jsem začít něco jiného, takže ta změna nakonec přišla takto, nabízelo se to.

Dorota, 31 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Ženy počítají s tím, že jejich pracovní dráha bude přerušena, což jim na jednu stranu znesnadňuje budování kariéry, na druhou stranu je od ní do jisté míry osvobozuje. Přerušování pracovního procesu vnímají mnohé z nich jako očekávanou a vítanou změnu. Implicitním předpokladem této změny však je podpora partnera, který přijme tradiční životelskou roli. Zatímco muž (otec) je za těchto podmínek nucený orientovat se na kariéru a zajistit pravidelný přísun financí pro rodinu, žena se může od těchto aspektů zaměstnání oprostit a hledat si práci na základě jiných kritérií (například méně placenou, méně prestižní, ale více osobně uspokojující nebo méně časově náročnou). Přestože může být tento důsledek tradičního dělení rolí vnímán jako zisk ženy, je možný pouze za podmínek, které nemohou být předem zaručeny: především je nutné se spoléhat

na to, že muž svou roli bude ochoten a schopen vykonávat i do budoucna, což mimo jiné předpokládá stabilitu rodiny a vylučuje rozvod. Rozhovory se ženami také ukazují, že ony samotné přijímají toto uspořádání rolí ambivalentně a zatímco některé jeho aspekty vítají, jiné odmítají. Konverzační partnerka Anna, která upřednostňovala péči o dítě a své zaměstnání hodnotila jako neuspokojivé, kladla důraz na tradiční dělení rolí:

On (partner – pozn. autorky) mi kdysi ze srandy říkal, že s ním (s dítětem – pozn. autorky) i doma bude. To jsem teda špatně nesla, mně to přijde strašný, mně prostě přijde, že ty role by se tak měly zachovat, že ten chlap by měl vydělávat a že ta ženská by se měla starat o dítě.

Anna, 34 let při narození 1. dítěte, středoškolské vzdělání.

Na druhou stranu však zvažovala, zda si může dovolit mít více dětí a vadilo jí, že partner toto rozhodnutí včetně přebrání odpovědnosti za další děti nechává zcela na ní:

...takže já bych rozhodně chtěla víc dětí, ale hrozí tady teda, že budu vylehávat¹⁰ a Tonda to nechává na mě, že to je moje volba. A to mi vadí.

Zcela tradiční model dělby rolí v rodině se z pohledu současných nároků žen zdá být neudržitelný, a to i přesto, že jej samy upřednostňují. Pomyslné zisky vyplývající z tohoto faktu zůstávají z hlediska objemu vykonávaných rolí a společenské prestiže (měřené finančním ohodnocením) nakonec na straně muže. Z rozhovorů vyplynulo, že zatímco přijetí živitelské role u mužů znamenalo často jejich menší angažovanost v rodině a domácnosti, žádná žena, která vyjadřovala přání zůstat v domácnosti a u dětí (i v době po uplynutí rodičovské dovolené), si nakonec toto uspořádání nemohla dovolit. Finanční situaci rodiny nehodnotili partneři nikdy natolik dobře, aby si mohli dovolit vzdát se jednoho, třebaže nižšího platu. Vedle rostoucích pracovních aspirací žen je jejich vysoká participace na pracovním trhu podporována i přetrvávající ekonomickou nutností jejich aktivity. (Bartáková 2008) Zatímco zapojení žen do sféry práce není zpochybňováno, ale chápáno jako samozřejmost, mužovu angažovanost se v „neviditelné“ sféře soukromí (v péči o děti a domácnost) stejnou měrou prosazovat nedaří.

Práce jako zvyk

Opačný přístup k práci se ukázal být u žen, které nepochybovaly o tom, že dítě mít chtějí, ale i s přibývajícím věkem konečné rozhodnutí o mateřství odkládaly. Samy to vysvětlovaly absencí pocitu, který by jim napověděl, že právě

¹⁰ Konverzační partnerka prošla po prvním porodu zdravotními komplikacemi, výrazem „vylehávat“ označuje možnou obavu z podobných potíží při dalších porodech.

nyní je ta správná doba k otěhotnění. Zdá se, že právě jejich zaměstnání bylo jednou z příčin odkládání mateřství. Nedá se přitom říct, že by se jednalo o lpění na kariéře a neschopnost vzdát se určité „vydobyté“ pozice na pracovním trhu jako spíš o dlouhodobý zvyk na bezdětný životní styl, ve kterém je práce jednou z hlavních náplní. Pro většinu těchto žen je také typické, že žily dlouhodobě s partnerem a měly proto (na rozdíl od předchozí skupiny žen) větší jistotu, že budou mít možnost kdykoliv své reprodukční plány naplnit. Některé z nich se zmiňovaly o velké vytíženosti v práci. Takto odpověděla konverzační partnerka na otázku, zdali ji práce naplňuje:

No, já pracuji na hranici snesitelnosti – ne pořád, ne každý den, jen určité úseky, kdy třeba musíme plnit kvartální plán, tak to je opravdu na odvoz do blázince. Jestli mě to naplňuje – určitě mě naplňuje, že jsem v kontaktu s lidmi, protože jsem v kontaktu s hodně lidmi vysoko postavenými, tak se dozvídám plno věcí, mám přehled o ekonomice, takový globálnější ... nenaplňuje mě ta každodenní činnost, vypisování papírů a rutina, to ne, ale celkově práce v bankovníctví ano ... mám tady nějaký plat, který si myslím, že je na poměry našeho regionu velmi dobrý, čímž si zajišťuji určitý životní standard...

Slávka, 34 let, bezdětná, středoškolské vzdělání.

Výpověď Slávky ukazuje tři aspekty práce, které upevňují závislost na ní. Za prvé jde o dosažení určitého životního standardu zajištěného vysokým finančním ohodnocením. Peníze jsou definovány jako jeden ze symbolů úspěchu ve sféře práce a také způsob sebezajištění, jehož ztráta může být provázena životní nejistotou (i když ne nějak konkrétně definovanou). Druhým důležitým rozměrem práce je stres, který je s ní často spojen. O maximální vytíženosti v zaměstnání a stresu, který z ní vyplývá, mluvilo více žen, definován však bývá rozporuplně. Na jednu stranu je samozřejmě vnímán negativně jako velká fyzická i psychická zátěž, na druhou stranu je popisován jako hnací motor. Konverzační partnerka Emílie, pracující ve vyšší manažerské pozici, popsala, jak ji neustálá „hladina stresu“ udržuje aktivní do té míry, že „za celou dobu svého zaměstnání nebyla ani nemocná“. Podle její výpovědi je stres podobný droze, které lze jen těžko odvyknout a která pomáhá udržovat každodenní pracovní rytmus. Neméně důležitý je konečně také společenský rozměr zaměstnání, kdy práce zajišťuje pravidelné sociální kontakty a vztahy.

Je příznačné, že ženy, které takto popisovaly svůj vztah k práci a charakter své práce, zároveň do budoucna počítaly s tím, že zůstanou doma s dítětem, často i po celou dobu rodičovské dovolené. Myšlenku, že by pokračovaly ve svém zaměstnání a o dítě se staral partner, zavrhly jako pro ně nepřipustnou variantu. Zároveň však vyjadřovaly určité obavy a nejistotu z radikální změny dosavadního životního stylu, jež nástup na rodičovskou dovolenou podle nich provází. Dlouhodobý zvyk na životní styl a standard, ke kterému prostřednic-

tvím svého zaměstnání dospěly, se stává překážkou jeho změny, která, přestože chťená a očekávaná, je zároveň oddalována¹¹.

Ve výzkumu byly zachyceny také zkušenosti žen, které se již matkou staly. Následující úryvek z rozhovoru s Annou, ve kterém vysvětluje svůj brzký návrat do zaměstnání po narození dcery, zajímavě koresponduje s „před mateřskými“ zkušenostmi jiných žen a jejich vztahu k placené práci:

...když už je člověk takhle pořád zvyklej pracovat, stane se to nedílnou součástí vašeho života a je pak strašně těžký dostat se na jinou kolej. Samozřejmě, že třeba rok po porodu jsem pracovala minimálně, ale pak mi to začalo scházet. Už člověk přemýšlí, že je tak navyklej, že práci věnoval tolik a tomu vzdělání – já jsem ještě studovala postgraduál – tak to chce nějak využít. Je to o pocitu odpovědnosti, vůči vzdělání, práci ... a pak je tu odpovědnost vůči Marušce (dceři – pozn. autorky) a to se ve mně prostě bije...

Dana, 35 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Jako jediná konverzační partnerka zde Anna explicitně zmínila ještě jeden aspekt zaměstnání, který může dlouhodobá pracovní zkušenost přinášet. Placená práce může být vnímána také jako určitá apriorní povinnost, související s dosaženým vzděláním, odpovědností v zaměstnání – v přeneseném slova smyslu jako povinnost vůči společnosti. Ženy s vyšším vzděláním nechápou práci jako „možnost“ nebo „právo“, ale často právě v termínu „zodpovědnosti“. (Statham – Vaughan – Houseknecht 1987) Podle výzkumu Bailey (2000) je novou střední třídou konstruován význam práce nejen ve smyslu finanční odměny, statusu nebo sociální integrace, ale také jako prostředek hodnotového přínosu společnosti a vyjádření etického aspektu sebe sama.

Harmonizace obou sfér a zvládání domácích i profesních povinností však může vést ke stresovým situacím, k pocitům viny a nedostatku času. (Guen-douzi 2006) Přestože mateřství je na žebříčku životních hodnot předkládáno ženami jako jednoznačně nejvýznamnější, v praktickém životě se může starost o dítě střetávat s ostatními povinnostmi, které ženy berou za své.

Utilitární pojmání práce

Práce, která může mít v jednom životním období podobu výrazné kariéry, se může stát následkem volby mateřství zcela nevýznamnou. Vysokoškolsky vzdělaná konverzační partnerka, pracující po ukončení školy v oblasti vědy a výzkumu, chápala založení rodiny jako jednu z mnoha možných životních

¹¹ Specifické chování českých matek, které nás výrazně odlišuje od většiny vyspělých evropských zemí, je relativně dlouhá doba přerušení kariéry z důvodů péče o malé dítě po jeho narození a pak návrat do zaměstnání s naprostou převahou na plné úvazky. Tato skutečnost může přispívat k obtížnějšímu naplnění profesních ambicí žen i např. k jejich nižšímu platovému ohodnocení a celkově horší pozici na trhu práce ve srovnání s muži a bezdětnými ženami. (Kuchařová – Ettlerová – Nešporová – Svobodová 2006)

voleb. Ve chvíli, kdy se však rozhodla pro rodinu, chtěla se jí věnovat maximálním možným způsobem. V době, než se spolu s partnerem rozhodli, že otěhotní, proto vedle zaměstnání vystudovala jinou vysokou školu, která by ji umožnila lepší skloubení rodiny a zaměstnání než její dosavadní profese. O své pozici vědkyně mluvila takto:

...já jsem vystudovaná biochemička a dělala jsem v základním výzkumu v oblasti protomiky a geomiky. Každopádně je to úžasná věc, ale já rozhodně nejsem takový ten typ kariérní vědkyně, takže když jsem si řekla, že nastupuji na mateřství a ukončím tu svoji kariérní oblast, tak mi to nedělalo nějaké větší potíže, protože jsem, tím nechci říct, já jsem tam měla svůj vlastní výzkum, který jsem si vedla a všechno, ale myslím si, že když se srovnám s některými svými kolegy a kolegyněmi, které to skutečně cítí, že bez toho nemohou žít, tak to u mě nehrozí. Umím si ten život představit i bez toho.

Tereza, 32 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Konverzační partnerka nevyloučila zcela, že se ke svému původnímu povolání vrátí, zároveň však plánovala mít nejméně tři děti a v jejich raném věku se jim plně věnovat. Volba další školy (a profese) ji měla zajistit především sociální kontakty, tak aby vedle mateřství mohla provozovat i jinou činnost, ale méně závaznou a časově náročnou.

Podobnou strategii zvolila také další žena v době narození druhého dítěte. Svou kariéru budovala až téměř do 38 let, kdy porodila první dítě. V době narození druhého dítěte cítila potřebu se do veřejného života vrátit, ale nedělalo jí problém přijmout podstatně méně placenou a méně prestižní pozici, než jakou zastávala v bezdětném období:

Přišla jsem se zeptat tady do -název neziskové organizace-, jestli nepotřebují někoho k počítačům a ony se zrovna rozjížděly ty kurzy pro maminky, takže tam jsem se realizovala hodně, to mi úplně stačilo, protože stejně jsem nemohla víc než jedno dopoledne kvůli legislativě a abych hledala paní na hlídání, tak to by trvalo...

Markéta, 38 let při narození 1. dítěte, vysokoškolské vzdělání.

Na příkladu těchto žen je vidět, jak výrazně se může podstata placené práce v průběhu životního běhu měnit. Zatímco v bezdětné fázi života má často podobu kariéry, v následujícím – dětném období může být kariérní dimenze zaměstnání zcela opuštěna a zdůrazněn význam práce jako prostoru pro udržení sociálních kontaktů a alternativní formy seberealizace vedle mateřství. Volba nižší pracovní pozice, než jakou žena zastávala před narozením dítěte, je prezentována jako zcela dobrovolná. Přesto z některých výpovědí zároveň vyvstává fakt, že nejde ani tak o volbu jako spíš jedinou možnost, která se

ženám při snaze zkombinovat mateřství a zaměstnání nabízí. Posledně citovaná konverzační partnerka o návratu do své původní profese říká:

Tak moje místo – na tu pozici se vrátit nemůžu. Mluvila jsem s personální ředitelkou, která je stará jak já, po tom, co má teď dítě, ale chodí do práce, od rána do večera a říkali mi o ní, že ráno v šest odejde, aby jí dítě nevidělo a že v pět večer ještě tam bývá. Takže jsem s ní mluvila, že kdyby potom byla nějaká pozice, prostě třeba na částečný úvazek, tak že bych tam klidně zůstala, ale moc s tím nepočítám...

V průběhu rozhovoru a úvahách o návratu do zaměstnání zároveň nepřestává zdůrazňovat hodnotu mateřství:

Když už v takhle pozdním věku jsem měla děti, tak abych je někomu svěřovala...na chvíli možná, ale nějakou paní, abych chodila do zaměstnání, tak to ne ... možná i tím si toho víc vážím, no, беру to jako zázrak, že se to (mít děti – pozn. autorky) vůbec podařilo.

Šlechtová (2008) identifikovala ve výzkumu rodin se třemi a více dětmi sociálně podmíněný imperativ „užít si“ dítěte. Radost a potěšení z dítěte nepřichází vždy jako samozřejmost, ale je často doprovázeno obětí něčeho jiného, jiné životní dimenze. Téměř všechny matky ve výzkumu hovořily o možnosti užívat si svého mateřství, čímž se také vyhrožovaly vůči ženám, které si totéž dovolit nemohly, protože měly dítě „příliš brzy“. Toto označení přitom používaly pro období, kdy se žena stane matkou, aniž by zakusila také jiné zkušenosti, především volnočasové aktivity a zaměstnání. Přestože i ony samy se těchto činností musely s odchodem na rodičovskou dovolenou vzdát, bylo to již v době, kdy jim věnovaly dostatek času v bezdětném období svého života a necítily potřebu v nich dále setrvávat. Mateřství je na jednu stranu jednoznačně hodnoceno jako nejzásadnější životní zkušenost, na druhou stranu však vždy také jako oběť. Dosažení pozitivních aspektů mateřství a možnosti těšit se z přítomnosti dítěte je podle mínění žen možné teprve poté, co zažijí i jiné životní zkušenosti. Konverzační partnerky nepřímo definují normu správného mateřství, podle níž by mělo být mateřství pro ženu radostná zkušenost, ale prožívat ji bez obav a výčitek je možné pouze za podmínky, že předtím naplní i jiné role.

Význam práce z pohledu „dobrovolně bezdětných“ žen

Koncept jasného fázování životního běhu a posloupnosti životních fází, ve kterém je postadolescence pouze novou životní etapou začleňující se mezi ostatní, nelze jednoduše aplikovat na zkušenost všech žen ve výzkumu. Některé z nich nad mateřstvím nikdy neuvažovaly, jiné se rozhodly během času zůstat

bezdětnými, nebo nejsou rozhodnuty, zda dítě chtějí mít. I partnerské vztahy některých z nich (oddělené soužití, ženatý milenec, krátkodobé sexuální vztahy) neodpovídají postupnému usazování se v dlouhodobém, trvalém vztahu a přechodu z jedné fáze do druhé. Zároveň však u nich nelze usuzovat na prodlužování postadolescentního období a oddalování fáze dospělosti. Nahlížení životního běhu z hlediska tohoto fázování je v jejich případě stigmatizující, protože charakteristiky tradičně vymezující dospělost (stálý partner, děti) odmítají, nebo nepovažují za důležité. (Viz podobně Maguire – Ball – MacRae 2001) Samy svůj život zpětně člení na základě vysoce individuálních zkušeností souvisejících s hledáním a proměnami vlastní identity. Dospělost ve smyslu upevnění a nalezení vlastní identity je podle nich definována často právě odmítnutím či nelpěním na jejich tradičních znacích – dětech nebo manželství. Podle Budgeon (2006) se životní běh začíná stále více podobat řadě nelineárních událostí, které nemusí být nutně vymezeny jednoznačnými hranicemi. Zachycení způsobu utváření identit v průběhu času je z tohoto důvodu obtížnější než v minulosti, kdy se životní běh skládal z relativně fixních, po sobě jdoucích fází. Jak upozorňuje Simpson (2006), absenci dlouhodobého partnerství a rodičovství ztrácíme jasné mezníky a indikátory, podle nichž byl v minulosti životní běh uchopován. Z tohoto důvodu navrhuji někteří autoři nově definovat dospělost, jejíž vymezení na základě dosud používaných charakteristik již přestává odpovídat žité praxi. (Blatterer 2007; Molgat – Vézina 2008)

Samostatnou zmínku si proto zaslouží význam, jež placené práci připisovaly ženy, které lze souhrně (ale nepřesně) označit jako dobrovolně bezdětné. Konkrétně se jedná o bezdětné ženy a jednu matku, které nebyly v době rozhovoru (nebo před neplánovaným otěhotněním) rozhodnuté, zda dítě vůbec chtějí, nebo si přály zůstat celoživotně bezdětné¹². Ve veřejném diskurzu, ale například i typologii Hakimové (2006) je často vedena linka mezi odmítáním mateřství a preferencí zaměstnání. Ve výzkumu bylo do této kategorie zařazeno celkem devět žen, u žádné z nich se ale nedá mluvit o výrazné preferenci práce jako kariéry, která by tvořila zásadní bariéru mateřství. Dokonce ne vždy se dá říct, že se tyto konverzační partnerky výrazně orientovaly na veřejnou sféru (třeba i v podobě jiných aktivit, než je placená práce), v níž by nalézaly hlavní naplnění svého života. Konkrétně dvě ženy, které dítě mít nechtějí, se označily spíše za samotářky. Co se týče zaměstnání, přiznávaly mu často velmi utilitární funkci. Podobně jako ve výzkumu Casey a Alach (2004) není placená práce upřednostňována před jinými činnostmi, často je vnímána spíše jako nutný způsob sebezabezpečení. Bezdětný život (ale také například oddělené soužití s partnerem nebo život singles) umožňuje ženám být ve „vnitřní harmonii“ se

¹² V typologii žen z hlediska jejich reprodukčních strategií byly tyto zařazeny do kategorie: „nerozhodnost zda mít, či nemít dítě“ a „nemít dítě“. (Bartošová 2009)

sebou samotnou. Na otázku, co je pro ni v životě nejdůležitější, odpověděla jedna z nich:

Nejdůležitější je být v pohodě. Člověk si ujasní, co chce. Uspořádá si život. ... Hlavní je být soběstačný v tom, že máte nějaké peníze. Nebo peníze, spíš povolání, které vám ty peníze dává. Jako nemusí to být žádné závratné, ale tak, aby z toho člověk vyžil. A tím pádem, když nejste na nikom závislá, můžete si dělat co chcete. Jestli máte tu rodinu nebo ne, to už je nadto. Člověk musí být sám vyrovnaný a v pohodě, aby nemusel něco dál řešit v životě.

Brigita, 37 let, bezdětná, vysokoškolské vzdělání.

Podobně mluvily o svém životě i další konverzační partnerky z této kategorie, pro které bylo jejich zaměstnání sice důležitým zdrojem seberealizace, ale spíše ve smyslu osobního uspokojení z práce a vnímání její smysluplnosti. Často šlo o práci v neziskovém sektoru, jejíž součástí nebyly ani vysoké příjmy, ani vize budoucího profesního postupu. Nezisková sféra otevírá jiné aspekty zaměstnání, které některé ženy oceňují více než vysoké finanční příjmy a kariérní postup. Jde především o společenství podobně smýšlejících lidí, které v jejich pracovní činnosti upevňuje vědomí její obecnější prospěšnosti a smysluplnosti. Konverzační partnerka Sabina explicitně vyjádřila, jak může být v neziskovém prostředí překračován běžný význam pojmu „pracovní kolektiv“:

...já mluvím o rodině (původní – pozn. autorky), která jakoby je pro mě základ, ale na druhou stranu, což je zčásti směšný, ale je to tak, jakoby nějakou druhou rodinou se stala práce, ale ne v tom pracovním smyslu slova, ale ve smyslu té komunity, jakože to, že tam funguješ jako člen rodiny, to jsou věci, který mě vlastní rodinu můžou hodně nahradit.

Sabina, 34 let, bezdětná, vysokoškolské vzdělání.

Přirovnání práce (nebo pracovního kolektivu) k rodině je velmi významné¹³ a otevírá otázku, z jaké definice rodiny citovaná konverzační partnerka vlastně vychází. Odpověď lze najít v úvaze o zásadních věcech jejího života:

Důležitý je nějaký smysl. Já se hrozně bráním tomu postavit to do nějaké takové té roviny, jako že, „žít pro něco nebo někoho“ – já cítím, jak je to blbý na jednu stranu, rozumím tomu, že je to taky nějaká náhražka – něco, čím se uspokojuješ, ale jenom zčásti. Já myslím, že zčásti je to nějaká taková obecně lidská věc, která ospravedlňuje život.

¹³ V přirovnání pracovního kolektivu k rodině, které použila Sabina, je patrné rozostřování či narušování hranic tradiční definice rodiny jako souhrnu osob spojeného příbuzenským poutem. Beck a Beck-Gernsheim (2002: 85-98) mluví o proměně intimních vztahů směřujících k nové éře „post-rodinné rodiny“ („post-familial family“). Vznikají nové formy a sítě vztahů, které mohou nahrazovat rodinné vztahy a suplovat funkce dříve naplňované rodinou. (Roseneil – Budgeon 2004; Jamieson – Morgan – Crow – Allan 2006)

Právě v rodině, ať již v tradičním nebo přeneseném významu tohoto slova, se podle citované konverzační partnerky uskutečňuje tento pro ni základní smysl života: být (žít) pro druhé.

O významu práce jako činnosti „pro někoho“ přemýšlí i jiná konverzační partnerka:

...a přesně vím, že jsem na správném místě, v podstatě je to tak, že i z té práce, i když dělám jen účtařinu, tak chci, aby to k něčemu bylo. Ne jenom, abych se uživila, a když už mě to má živit, tak aby to bylo k prospěchu i dalších lidí, protože ono to počítání těch peněz v podstatě k ničemu není, ale když to má pomoci aspoň té neziskové organizaci, aby se jim líp dělalo, tak to pro mě udělám a třeba za nižší ceny.

Julie, 32 let při narození 1. dítěte, středoškolské vzdělání.

Tato dimenze práce nemusí být přitom naplňována pouze prostřednictvím placeného zaměstnání, ale i volnočasové aktivity a nemusí jít pouze o pomoc ostatním lidem:

...je pro mě hodně důležitá tvůrčí činnost, ráda maluju a šiju, ale baví mě to jen ve spojitosti s takovou, je to hodně blbý slovo, s takovou v úvozovkách dobročinností, já pomáhám ... ještě bych to měla uvést, že víc než lidi, víc než děti mě oslovují zvířata... takže pomáhám útlukům, kde mají opuštěné kočky a to tak, že oni mají charitativní obchod, tam prodávají trička nebo tašky malované, takže já se jim snažím dodávat ty předměty.

Doubravka, 34 let, bezdětná, vysokoškolské vzdělání.

Paralelu s tímto pojetím práce lze nalézt i ve slovech ženy, která je matkou a děti si přála mít. Když ale uvažuje o variantě, že by zůstala bezdětná, zvolila by práci „pro druhé lidi“, „pro charitu nebo něco podobného“, a to i přestože jejím původním oborem je vědecká činnost (viz konverzační partnerka Tereza).

Cargan a Melko (1982), kteří se věnovali identifikaci mýtů o bezdětných mladých singles, ukázali, že jednou z životních potřeb těchto lidí je pomoc jejím přátelům nebo lidem potřebným. Podle Lamanny a Riedman (2003) se dobrovolníci v různých organizacích často rekrutují právě z řad bezdětných singles. Potřeba citovaných žen pomáhat nějakým způsobem těm, kteří jsou v nouzi, nebo si sami pomoci nemohou, koresponduje i s obecným významem mateřství. To lze definovat jako starost o člověka, který vzhledem ke svému věku vyžaduje pomoc dospělého. Konverzační partnerky se na jednu stranu vymezují vůči ztotožňování ženy s rolí matky a kritizují společenskou normu, podle které jsou děti nejdůležitější životní hodnotou (jedna konverzační partnerka mluví doslova o „ideologii dětství a dětí“ převládající v současné společnosti). Na druhou stranu právě tyto ženy ve výpovědích o nejdůležitějších činnostech svého života zdůrazňují altruistické motivy, které jsou

stereotypně (normativně) pojímány jako součást mateřské role. Spolu s tím, jak kladou důraz na svobodnou volbu, zejména v otázce bez/dětnosti, zároveň jimi zvolené činnosti vykazují znaky neuvědomované normativity. Spojení ženské identity s mateřstvím může být natolik silně zakotveno v uvažování žen, že určuje náplň a směřování jejich životní dráhy i v případě, že zůstávají bezdětné¹⁴.

Závěr

Kvalitativní výzkum prvorodiček a bezdětných žen po třicítce ukázal, že orientace k práci a význam přikládání placené práci se mění během životního běhu a v závislosti na dalších životních skutečnostech, jako je přítomnost či nepřítomnost partnera, bezdětnost, plánování rodičovství nebo mateřská zkušenost. V žádném ze zkoumaných případů se neukázal jednoduchý protiklad mezi mateřstvím a zaměstnáním. Zatímco v jednom životním období mohou ženy výrazně upřednostňovat kariéru a o mateřství prozatím neuvažují, v nadcházejícím období ji jsou ochotny kvůli mateřství zcela opustit. Nicméně ani orientace na práci v bezdětném období neznamena vždy jednoznačné odmítání mateřství. Preference zaměstnání je často pouze zdánlivá a vzniká jako reakce na jiné životní okolnosti, například nepřítomnost dlouhodobého partnera. Vytíženost v práci pak zpětně posiluje status quo, protože žena má omezené možnosti partnera nalézt (a založit rodinu). S přibývajícím věkem a překročením věkových norem mateřství může postupně převládnout vnímání práce jako náhražky za rodinný život. Za těchto podmínek pak žena opouští sféru zaměstnání kvůli dítěti dobrovolně a ráda.

Naopak ženy, které jsou v soukromé sféře spokojeny a vzhledem k přítomnosti partnera mají vidinu, že budou moci své mateřské plány naplnit, jsou také spokojenější ve svém zaměstnání. Tyto ženy také kvůli zaměstnání oddalují vstup do mateřské fáze. Spíš než lpění na kariéře (udržení určité pracovní pozice) jde však více o zvyk na životní styl spojený se zaměstnáním. Mateřská tranzice je ve výpovědích žen nepřímo definovaná jako velmi radikální zlom, zasahující více životních dimenzí (například je spojena s omezením sociálních kontaktů nebo s nižším finančním zajištěním). Jako takové je mateřství vnímáno ambivalentně: na jednu stranu se na něj ženy těší a předpokládají, že se dítěti budou věnovat maximálním možným způsobem, na druhou stranu mateřskou fázi odkládají, někdy s nejistotou a obavami, jak se budou schopny této životní změně přizpůsobit.

V rozhovorech se ženami se zrcadlí jednak převládající mateřské normy a aspirace žen naplnit ideál správné matky, tzn. vzdát se v prvních letech mateřství placené práce a věnovat svůj čas pouze dítěti. Významný, i když

¹⁴ Tato skutečnost samozřejmě nemusí vylučovat podobné spojení mezi životní dráhou bezdětného muže a otcovskou rolí.

nepřímý je však i vliv kontextu v podobě rodinné politiky a institucionální podpory harmonizace mateřství a zaměstnání. Ženy nespojují své volby s tím, co jim nabízí sociální stát, ale uzpůsobují je svým reálným možnostem, které však jsou sociálním státem utvářeny, respektive neutvářeny. Nedostatek institucionální podpory při skloubení práce a mateřství se projevuje především vnímáním péče o malé dítě jako činnosti těžko slučitelné s ostatními aktivitami, především s původním zaměstnáním. Přestože se ženy vzdávají své práce dobrovolně a nechápou odchod na rodičovskou dovolenou jako újmu, z některých výpovědí je patrné, že pokud by měly možnost, svého zaměstnání by se zcela nevzdaly. Zároveň je v jejich promluvách postřehnutelný určitý „imperativ spokojenosti“, a to zejména u žen, které si dlouho přály mít dítě a své mateřství naplnily v relativně vysokém věku.

Orientace k práci jsou více komplexní, než popisuje například Hakimová (2000). Většinu žen by sice bylo možné zařadit do kategorie „přechodového typu“ – orientované na práci i rodinu – nicméně tento vzorec neplatí pro všechna životní období. Výraznou výjimku tvoří ženy, které dítě mít nechtějí, nebo nejsou rozhodnuté, zda je chtějí mít. Ty se již kategoriím Hakimové vymykají, protože se nedá říct, že by u nich odmítání mateřství souviselo s preferencí kariéry, jako je tomu u typu žen „orientovaných na práci“. Protiklad práce a mateřství se zde ztrácí a do popředí vyvstávají jiné hodnoty jako například subjektivní pocit vyrovnanosti a pohody, podobně jako ve výzkumu Casey a Alach (2004).

Poznámka k transkripci:

Tři tečky na začátku a konci věty, neoddělené mezerou, značí neúplnou výpověď konverzační partnerky. Tři tečky uvnitř citace, oddělené mezerou, označují vynechání části textu autorkou článku.

V závorce je uvedena kontextuální informace autorky, nikoliv výpověď mluvčí.

Michaela Bartošová působí jako výzkumná pracovnice Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií v Brně. Zde také studuje doktorský studijní program na katedře sociologie. K jejím odborným zájmům v oblasti sociologie rodiny patří problematika mateřské tranzice, bezdětnosti a singles. Dále se zabývá také sociologií dětství, konkrétně výzkumem dětí a jejich vnímání rodiny a rodinných vztahů.

LITERATURA

ARENDELL, T., 1999: Hegemonic motherhood: Deviancy discourses and employed mothers accounts of out-of-school time issues. Working Paper No. 9. Berkeley: Center for Working Families, University of California.

- BAILEY, L., 2000: Bridging Home and Work in the Transition to Motherhood. *The European Journal of Women's Studies*. Vol. 7, s. 53-70.
- BARTOŠOVÁ, M., 2009: Ženy po třicítce – příklad specifických reprodukčních strategií a jejich zdrojů. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. Vol. 45, No. 1, s. 147-176.
- BARTOŠOVÁ, M. – SLEPIČKOVÁ, L., 2008: Problematické tranzice k mateřství. *Sociální studia*. Vol. 2, s. 35-54.
- BECK, U., 1992: *Risk Society: towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- BECK, U. – BECK-GERNSHEIM, E., 2002: *Individualization*. London: Sage.
- BERNARDI, F., 2005: Public Policies and Low Fertility: rationales for public intervention and a diagnosis for the Spanish case. *Journal of European Social Policy*. Vol. 15, No. 2, s. 123-138.
- BLATTERER, H., 2007: Contemporary Adulthood: Reconceptualizing an Uncontested Category. *Current Sociology*. Vol. 55, No. 6, s. 771-792.
- BRUEGEL, I., 1996: Whose myths are they anyway? A comment. *British Journal of Sociology*. Vol. 47, No. 1, s. 175-177.
- BUDGEON, S., 2006: Friendship and Formations of Sociality in Late Modernity. *Sociological Research Online*. Vol. 11, No. 3, URL (září 2010): <http://www.socresonline.org.uk/11/3/budgeon.html>
- BYRNE, A., 2003: Developing a sociological model for researching women's self and social identities. *The European Journal of Women's Studies*. Vol. 10, No. 4, s. 443-464.
- CARGAN, L. – MELKO, M., 1982: *Singles: Myths and Realities*. Beverly Hills: Sage.
- CASEY, C. – ALACH, P., 2004: 'Just a Temp?' Women, Temporary Employment and Lifestyle. *Work Employment & Society*. Vol. 18, No. 3, s. 459-480.
- CASTLES, F. G., 2003: The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European Social Policy*. Vol. 13, No. 3, s. 209-227.
- CROMPTON, R. – HARRIS, F., 1997: Women's Employment and Gender Attitudes: A Comparative Analysis of Britain, Norway and the Czech Republic. *Acta Sociologica*. Vol. 40, s. 183-202.
- CROMPTON, R. – HARRIS, F., 1998: Explaining women's employment patterns: "orientations to work" revisited. *British Journal of Sociology*. Vol. 49, No. 1, s. 118-136.
- du BOIS-REYMOND, M., 1998: 'I don't want to commit myself yet': Young People's Life Concepts. *Journal of Youth Studies*. Vol. 1, No. 1, s. 63-79.
- ELCHARDUS, M. – SMITS, W., 2006: The Persistence of the Standardized Life Cycle. *Time & Society*. Vol. 15, No. 2/3, s. 303-326.
- ELVIN-NOWAK, Y. – THOMSSON, E., 2001: Motherhood as Idea and Practice: A Discursive Understanding of Employed Mothers in Sweden. *Gender Society*. Vol. 15, No. 3, s. 407-428.
- ETTLEROVÁ, S., 2007: *Rodina a zaměstnání I. Svobodní jedinci*. Praha: VÚPSV.
- GINN, J. – STREET, D. – ARBER, S. (eds.), 2001: *Women, Work and Pensions*. Buckingham: Open University Press.
- GORDON, T., 1994: *Single Women: On The Margins?* Basingstoke: Macmillan.

- GUENDOUZI, J., 2006: 'The Guilt Thing': Balancing Domestic and Professional Roles. *Journal of Marriage and Family*. Vol. 68, s. 901-909.
- HAKIM, C., 1998: Developing a sociology for the twenty-first century: preference theory. *British journal of sociology*. Vol. 49, No. 1, s. 137-143.
- HAKIM, C., 2000: *Work-lifestyle choices in the 21st century: preference theory*. Oxford University Press, Oxford.
- HAKIM, C., 2002: Lifestyle Preferences as Determinants Of Women's Differentiated Labor Market Careers. *Work and Occupations*, Vol. 29, No. 4, s. 428-459.
- HAKIM, C., 2006: Women, careers, and work-life preferences. *British journal of guidance and counselling*. Vol. 34, No. 3, s. 279-294.
- HÁŠKOVÁ, H. – ZAMYKALOVÁ, L., 2006: Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma? *Biograf*. No. 40-41, s. 3-53.
- HÖHNE, S., 2008: Podpora rodin s dětmi a vliv peněžních transferů na formu rodinného soužití. Praha: VÚPSV.
- HÖHNE, S. – KUCHAROVÁ, V. – SVOBODOVÁ, K. – ŠŤASTNÁ, A. – ŽÁČKOVÁ, L. 2010: Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus. Praha: VÚPSV.
- CHANDLER, J., 1991: *Women Without Husbands: An Exploration Of The Margins Of Marriage*. London: Macmillan.
- CHARMAZ, K., 2006: *Constructing Grounded Theory*. London: Sage.
- JAMIESON, L. – MORGAN, D. – CROW, G. – ALLAN, G., 2006: Friends, Neighbours and Distant Partners: Extending of Decentring Family Relationships. *Sociological Research Online*. Vol. 11, No. 3. URL (září 2010): <http://www.socresonline.org.uk/11/3/jamieson.html>
- KŘÍŽKOVÁ, A. – DUDOVÁ, R. – HÁŠKOVÁ, H. – MAŘÍKOVÁ, H. – UHDE, Z., 2008: Práce a péče. Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie. Praha: Slon.
- KUCHAROVÁ, V. – ETTLEROVÁ, S. – NEŠPOROVÁ, O. – SVOBODOVÁ, K., 2006: Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů. Praha: VÚPSV.
- LAMANNA, M. A. – RIEDMAN, A., 2003: *Marriages and Families: making choices in a diverse society*. Belmont: Thomson learning.
- LEWIS, J., 2005: *Unilever family report 2005: Home alone?* London: IPPR for Unilever.
- MacVARISH, J., 2006: What is the problem' of singleness? *Sociological Research Online*. Vol. 11, No. 3, URL (září 2010): <http://www.socresonline.org.uk/11/3/macvarish.html>
- MCDONALD, P., 2000a: Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*. Vol. 26, No. 3, s. 427-439.
- MCDONALD, P., 2000b: Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility. *Journal of Population Research*. Vol. 17, No. 1, s. 1-15.
- MAGUIRE, M. – BALL, J., S. – McRAE, S., 2001: Post-Adolescence, Dependence and the refusal of adulthood. *Discourse*. Vol. 22, No. 2, s. 197-211.
- McRAE, S., 2003: Constraints and choices in mother' employment careers: a consideration of Hakim's Preference Theory. *British Journal of Sociology*. Vol. 54, No. 3, s. 317-338.

- MOLGAT, M. – VÉZINA, M., 2008: Transitionless biographies? Youth and representations of solo living. *Young*. Vol. 16, No. 4, s. 349-371.
- ROSENEIL, S. – BUDGEON, S., 2004: Cultures of Intimacy and Care Beyond ,the Family': Personal Life and Social Change in the Early 21st Century. *Current Sociology*. Vol. 52, No. 2, s. 135-159.
- SANDELOWSKI, M. – HOLDITCH-DAVIS, D. – HARRIS, G., B., 1990: Living the Life: Explanations of Infertility. *Sociology of Health and Illness*. Vol. 12, No. 2, s. 195-215.
- SAXONBERG, S. – SIROVÁTKA, T., 2007: Re-familisation of the Czech Family Policy and its Cause. *International Review of Sociology*. Vol. 17, No. 2, s. 319-341.
- SIMPSON, R. 2006: The Intimate Relationships of Contemporary Spinsters. *Sociological Research Online*. Vol. 11, No. 3. URL (září 2010): <http://www.socresonline.org.uk/11/3/simpson.html>.
- SIROVÁTKA, T. – BARTÁKOVÁ, H., 2008: Harmonizace rodiny a zaměstnání v České republice a role sociální politiky. In: Sirovátka, T. – Hora, O. (eds). *Rodina, děti a zaměstnání v české společnosti*. pp. 63-97. Boskovice/Brno: Fakulta sociálních studií MU.
- SHARP, E. – GANONG, L., 2007: Living in the Gray: Women's Experiences of Missing the Marital Transition. *Journal of Marriage and the Family*. Vol. 69: 831-844.
- STATHAM, A. – VAUGHAN, S. – HOUSEKNECHT, K., S., 1987: The Professional Involvement of Highly Educated Women: The Impact of Family. *The Sociological Quarterly*. Vol. 28, No. 1, s. 119-133.
- STRAUSS, A. – CORBIN, J., 1999: *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: František Šalé – Albert.
- ŠLECHTOVÁ, H., 2008: Překážka i příležitost: dítě a identita matky ze vzdělané rodiny. In: Sirovátka, T. – Hora, O. (eds). *Rodina, děti a zaměstnání v české společnosti*. pp. 145-175. Boskovice/Brno: Fakulta sociálních studií MU.
- TOMÁŠEK, M., 2006: Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice. *Sociologický časopis*. Vol. 42, No. 1, s. 81-105.
- VINKEN, H., 2007: New life course dynamics? Career orientations, work values and future perceptions of Dutch youth. *Young*. Vol. 15, No. 1, s. 9-30.